Наибольшую часть собрания составляют аттические светильники, представленные как ранними открытыми экземплярами, так и полузакрытыми эллинистического времени. Качество лака и глина без визуальных примесей свидетельствуют об их производстве в различных античных ремесленных центрах Аттики.

Кроме того, обращают внимание малоазийские орнаментированные светильники, которые представлены не только импортными изделиями, но и местными ольвийскими репликами из светлой глины.

I.M. Sheiko, M.A. Homchyk

ANCIENT LAMPS FROM NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE COLLECTION

Presented is a description of the collection of ancient lamps dated from the 6th c. BC to the 1st c. AD, coming from the excavations at Olbia by L.M. Slavin in the 1930-s and 1940-s and kept in the National Museum of History of Ukraine. Wide time range allows the authors to trace the development of these products based on the example of a certain Ancient Greek settlement, namely, to trace the dynamic of the change in form of lamps: from open lamps in the Late Archaic and Classical periods to semi-closed and closed ones in the Hellenistic period.

Most of the collection is represented by the lamps of imported types, the main production centres of which are Ionian cities, Athens, Ephesus, Attica, Histria, Delos, and the cities of the north coast of the Black Sea region. Local Olbian replicas of imported lamps are represented by gray- and light-clay examples, both early, and Hellenistic, as well as by handmade products.

The greatest part of the collection consists of Attic lamps represented by both early opened wares, and semi-closed Hellenistic ones. The quality of a lacquer and clay without visual admixtures attests to their production in various Ancient Greek trade centres of Attica.

In addition, attention is paid to ornamented lamps from Asia Minor which are represented by not only imported products, but also local Olbian replicas made of light clay.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛІСОВІ ГРИНІВЦІ

Охарактеризовано антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці на Хмельниччині та подано результати зіставлення його із синхронними пам'ятками.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, черняхівська культура, краніологія.

Дослідження пам'яток черняхівської культури на території України тривають уже понад сто років. Численні пам'ятки дали значний і різноманітний археологічний матеріал, який слугує для вирішення різних проблем цієї культури. Але антропологічні дані цієї культури істотно поступаються археологічним. Головною причиною такої ситуації є незадовільний стан збереженості кісткових решток у похованнях, що пов'язано не тільки з глибиною могил і специфікою ґрунтів, але й з тим, що значна частина поховань була порушена в давнину. Найгірше антропологічні матеріали представлені в могильниках черняхівської культури західних районів України (Рудич 2004а). Досі в розпорядженні антропологів були матеріали лише із шести цвинтарів регіону, однак і вони здебільшого представлені скупо та дуже фрагментарно, і в кращому разі можна було визначити лише стать і вік померлого. Тож поява навіть невеликої серії кістяків з цих територій становить значний інтерес для дослідників і уможливлює підкоригувати погляди на антропологічний склад черняхівського населення регіону.

Могильник черняхівської культури в Лісових Гринівцях біля м. Хмельницький досліджений у 2010—2011 рр. (Строцень, Демидко, Строцень 2012). Археологам дуже не пощастило, бо незруйнованим будівельними роботами виявився лише невеликий останець пагорба, на якому був влаштований цвинтар. Тож площу могильника та кількість поховань встановити не вдалося. Всього тут досліджено

© Т.О. РУДИЧ, 2014

близько 20 поховань. Вони представлені інгумаціями, орієнтованими головою в західному напрямку, лише два поховання, які вважають ранішими, були орієнтовані на північ. Приблизно половина поховань із західною орієнтацією порушена, найвірогідніше, ще в давнину через якісь обрядові дії з останками небіжчиків. Інвентар виявлено в могилах з північною орієнтацією та половині поховань західної орієнтації, хоча в останніх він бідніший.

Антропологічний матеріал походить з усіх могил. Одразу наголосимо, що стан збереження кісткових решток вкрай незадовільний, що, як зазначалося, типово для цієї культури, але в цьому разі додалися ще руйнації, заподіяні будівельними роботами.

Обміри, опис і реставрація матеріалів здійснені автором у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України за методиками, прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980; Buikstra, Ubelaker 1994). Подамо коротку інформацію про кістковий матеріал з поховань і його статево-вікові визначення.

Стан антропологічних матеріалів

Поховання 1. Від кістяка збереглися уламки нижньої щелепи, ключиць, лопаток, ребер і хребців, плечових кісток, уламки проксимальних частин ліктьових кісток, уламок проксимальної частини лівої стегнової кістки, уламки тазових кісток (сіднична вирізка тяжіє до прямого кута, що характерно для жінок).

Кістяк належить жінці у віці *maturus*.

Поховання 2. *Кістяк 1.* Череп представлений уламком лобної кістки (шви черепа відкриті), посткраніальний скелет — двома шийними хребцями, стегновими кістками, уламком дистальної частини правої великої гомілкової кістки, лівою великою гомілковою кісткою та уламком малої гомілкової кістки. Розміри довгих кісток невеликі, рельєф розвинутий слабко.

Скелет належить особі у віці *maturus*, можливо жінці. Зріст за формулою Троттер—Глезер становив 150,9 см.

Кістяк 2. Представлений лівою стегновою кісткою. Ріст кісток не закінчився. Кістяк належить дитині 6—8 років.

Поховання 3 (?). *Кістяк 1.* Від нього вцілів тільки череп. Розміри його невеликі, за формою він мезокранний. Шви черепа відкриті. Лоб середньоширокий і має інфантильну будову. Лице теж невелике, добре профільоване в горизонтальній площині. Орбіти середніх розмірів, ніс середньовисокий та вузький, надпереніссся високе.

Кістяк належить жінці 25—30 років.

Кістяк 2. Від скелета збереглися: нижня щелепа (можна фіксувати, що прорізалися молочні зуби), плечові кістки, променеві, стегнові, великі гомілкові кістки, хребці, ребра, тазові кістки.

Кістяк належить дитині приблизно 2 років.

Поховання 4. Кістяк представлений правою стегновою кісткою, колінними чашечками, уламками великої гомілкової та малої гомілкової кісток і трьома фалангами пальців. Розміри кісток невеликі.

Кістяк належить дорослій людині 30—40 років.

Поховання 5. Череп уцілів в уламках. Він невеликих розмірів, за формою мезокранний. Надпереніссся розвинуте слабко, соскоподібні відростки маленькі, рельєф на потиличній кістці середній. Нахил чола близький до прямого, ширина його середня, верхня ширина лиця теж середня. Орбіти візуально високі. Кістки носа дуже випинають (візуально ніс з «горбинкою»). Від посткраніального скелета збереглися уламки ребер, грацильна ключиця, уламки лопатки та плечова кістка невеликих розмірів.

Кістяк належить особі віком 25—35 років, вірогідно жінці.

Поховання 6. Від кістяка маємо: хребці різних відділів, уламки лопаток, ребер, уламки дистальної частини правої плечової кістки, праву променеву кістку, ліву ліктьову кістку, фаланги пальців. Кістки малі за розмірами, грацильні, рельєф розвинутий не дуже.

Кістяк належить, дуже вірогідно, жінці у віці *adultus*.

Поховання 7. Його позначували два уламки черепа та маленька ключиця дитини віком до 7 місяців.

Поховання 8. Від кістяка збереглися: права плечова кістка, уламки правої стегнової кістки та великих гомілкових кісток.

Кістяк належить дорослій особі.

Поховання 9. З нього походить довгий, доліхокранний за формою череп. Лобна кістка середньоширока, кут нахилу її ближчий до прямого, надпереніссся випинає середньо. Лице середньовисоке, середньошироке на верхньому рівні та за діаметром вилиць, і вузьке на середньому рівні. Воно добре профільоване в горизонтальній площині. Орбіти

низькі, ніс вузький, кістки носа дуже випинають.

Посткраніальний скелет представлений хребцями, ребрами, кістками тазу. Таз морфологічно типово чоловічий. Довгі кістки великі, рельєф розвинутий добре.

Скелет належить особі чоловічої статі 40—50 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер становить 172,3 см.

Поховання 10. Виявлено уламки склепіння черепа, верхньої щелепи (молочні зуби частково прорізалися, частково закладені), ключиці, плечових кісток, променеві, стегнові, великі гомілкові кістки, хребці, ребра й тазові кістки.

Кістяк належить дитині 1,0—1,5 років.

Поховання 11. Від посткраніального скелета збереглися два поперекових хребці, кістки тазу — типово чоловічі. Трубчасті кістки представлені променевими, ліктьовими кістками (рельєф розвинутий дуже в проксимальній частині), стегновими, великими та малими гомілковими кістками, а також стоп. Вони великих розмірів і характеризуються добрим рельєфом.

Кістяк належить особі чоловічої статі у віці *adultus*. Зріст за формулою Троттер—Глезер 171,3 см.

Поховання 12. Кістяк представлений великими гомілковими та малими гомілковими кістками, а також стопи. Розміри кісток невеликі, рельєф розвинутий слабко.

Кістяк належить дорослій особі у віці *adultus*. Розміри кісток більш характерні для жінок.

Поховання 13. Від кістяка лишився череп невеликих розмірів, мезокранний за формою. Кут нахилу чола близький до прямого, ширина лоба середня. Лице має середню висоту, воно середньошироке на верхньому рівні, діаметр вилиць малий. Лице помірно профільоване на рівні назіона та добре на середньому рівні. Орбіти мають середні розміри, ніс вузький, середньовисокий, кістки носа випинають добре.

Від посткраніального скелета збереглися ключиці, лопатки, хребці різних відділів, повний таз. Морфологічно таз типово жіночий. Довгі кістки невеликі. Представлені також кістки п'ястей і стоп.

Кістяк належить жінці 20—25 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер 165,6 см.

Поховання 14. Від кістяка збереглася черепна коробка з частково зруйнованим лицем. Череп великих розмірів, за формою мезокранний. Надпереніссся випинає добре, потилична кістка — дуже. Лице середніх розмірів, профілювання його в горизонтальній площині різке. Орбіти низькі та середньо широкі, ніс вузький.

Скелет належить особі чоловічої статі віком 25—35 років.

Поховання 15. Маємо уламки лобної, тім'яних, скроневих, верхньолицевих кісток і нижньої щелепи. Молочні зуби на момент смерті були на стадії прорізання.

Кістяк належить дитині віком близько 2 років.

Поховання 16. Череп з частково зруйнованими кістками носа. Черепна коробка довга, вузька та висока, за формою доліхокранна. Лоб середньоширокий, кут нахилу лобної кістки близький до прямого, надпереніссся випинає слабко. Лице середньошироке на верхньому рівні, діаметр вилиць малий. Висота лиця середня, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти широкі та середньовисокі. Ніс високий, вузький за абсолютними розмірами та покажчиками. Переніссся високе.

Від посткраніального скелета збереглися ключиці, хребці, що представляють різні відділи, лопатки, ребра, тазові кістки. Морфологічно таз жіночий. З довгих кісток є ліктьова та променева, стегнові кістки та великі гомілкові. Рельєф на кістках розвинутий слабко.

Скелет належить жінці віком 20—25 років. Її зріст за формулою Троттер—Глезер 157,2 см.

Поховання 17. Черепна коробка невеликих розмірів, мезокранна за формою. Лоб вузький, кут його близький до прямого. Лице вузьке на всіх рівнях і низьке, воно має різке горизонтальне профілювання. Орбіти невеликих розмірів, за покажчиком середньовисокі. Ніс маленьких розмірів, за покажчиком вузький, кістки його випинають різко.

Посткраніальний скелет представлений ключицями, лопатками, грудиною, хребцями різних відділів, кістками тазу. Морфологічно тазові кістки типово чоловічі. Довгі кістки скелета невеликих розмірів (плечові, променеві, ліктьові, стегнові, великогомілкові). На лівій променевій кістці сліди старого перелому зі зміщенням кісток, кісткова мозоль зі слідами норицевого ходу.

Кістяк належить чоловікові віком 35—45 років. Його зріст за формулою Троттер—Глезер 165,7 см.

Поховання 18. За уламками черепа молочні зуби на момент смерті були на стадії прорізання. Від посткраніального скелета збереглися ключиці, ребра й стегнові кістки.

Скелет належить дитині 1,0—1,5 років.

Поховання 19. Від скелета збереглися фрагменти посмертно дуже деформованого чере-

па. Розміри черепної коробки були великі. Лоб широкий, надпереніссяя випинає добре. Лице широке у верхній частині та вузьке на середньому рівні, горизонтальне профілювання його різке на середньому рівні, іклові ямки глибокі. Ніс широкий.

Представлені також кістки посткраніального скелета. Комплекс масивного тазу морфологічно типово чоловічий. Довгі кістки дуже масивні з дуже розвиненим рельєфом на плечових, ліктьових та стегнових кістках, що свідчить про значні фізичні навантаження.

Кістяк належить чоловікові 30—40 років. Зріст за формулою Троттер—Глезер 171,9 см.

Поховання 20. Уламки дистальної частини лівої плечової кістки та діафізу правої стегнової кістки.

Кістяк належить дорослій особі, можливо, зрілого віку.

Поховання 21. Від кістяка вціліли фрагменти черепа, який за формою доліхокранний, і молочні зуби. Посткраніальний скелет представлений ключицями, плечовими, стегновими та великими гомілковими кістками.

Кістяк належить дитині 2—4 років.

У таблицях (табл. 1; 3) подані індивідуальні виміри черепів і кісток посткраніального скелета.

Краніологічна характеристика черепів

Антропологічний матеріал має різний ступінь збереженості. Після його реставрації отримано дві невеликі групи черепів, придатних для часткових вимірів. Вони складаються з чотирьох чоловічих і чотирьох жіночих черепів.

Чоловічі черепні коробки в середньому прояві вирізняються великою довжиною та висотою за середньої їх ширини. Серед них фіксуються доліхокранні та мезокранні форми, але в середньому серія мезокранна. Чоловіча група відзначається середньошироким лобом, кут нахилу лобної кістки близький до прямого. Серія характеризується широким лицем на верхньому рівні, середнім за діаметром вилиць, на середньому рівні ширина лиця відноситься до малих розмірів. Висота лиця невелика, за покажчиком воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання лиця різке. Орбіти малі за розмірами, мезоконхні за покажчиком. Ніс вузький, випинає добре, переніссяя високе. Середні характеристики черепів чоловічої добірки подано в табл. 2.

У жіночій групі в середньому прояві черепна коробка середньодовга, вузька, середня за висотою. Маємо доліхокранні та мезокранні форми черепів, але це цілком вкладається в межі внутрішньогрупової варіабельності. В середньому прояві серія мезокранна. Жіноча добірка характеризується середніми розмірами лоба, кут кістки лоба близький до прямого. Лице низьке, широке на верхньому рівні, вузьке на середньому та за діаметром вилиць, за лицевим покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання лиця різке. Орбіти невеликих розмірів, мезоконхні. Ніс вузький, випинає добре, перенісся високе (табл. 2).

Жіноча добірка, з урахуванням статевого диморфізму, відрізняється від чоловічої меншими розмірами черепної коробки, вужчим лицем і дещо іншими його пропорціями. Тобто, не можна виключити, що чоловіча та жіноча складові формувалися на дещо різній основі.

Загалом населення, поховане на могильнику в Лісових Гринівцях, відноситься до великої європеоїдної раси та за ознаками й покажчиками вкладається в розмах варіацій людності черняхівської культури.

Логічно було б очікувати найбільшої морфологічної та статистичної подібності цієї популяції з серіями черняхівської культури західних регіонів України. Але в пошуках порівняльного матеріалу ми стикаємося з певними труднощами, оскільки населення саме цієї території представлене антропологічно дуже слабко. Маємо в розпорядженні невелику серію черепів з великого цвинтаря Чернелів-Руський, що пов'язано з незадовільним станом його матеріалів, і поодинокі черепи такої само збереженості з могильників Чистилів, Романове Село, Біла, Романківці та Петриківці. Крім того, слід завжди пам'ятати, що населення черняхівської культури антропологічно дуже не однорідне, воно включало представників і північного, і південного кола європеоїдів. За такої ситуації особливо гостро постає питання випадковості добірки, адже 1—2 черепи із могильника навряд чи реально представляють популяцію.

За результатами порівняльного міжгрупового аналізу можна відзначити, що добірка чоловічих черепів з Лісових Гринівців відрізняється від єдиної репрезентативної групи черняхівської культури західного регіону з Чернеліва-Руського більшим черепним покажчиком, ширшим лицем, різкішим профілюванням лиця, вужчим носом, який краще випинає. Але обидві серії демонструють західний напрям антропологічних зв'язків, а саме з населенням вельбарської культури Польщі.

Таблиця 1. **Лісові Гринівці. Індивідуальні виміри черепів**

Ознаки за Мартіном, ін.	№ поховання							
	П. 3	П. 5	П. 9	П. 13	П. 14	П. 16	П. 17	П. 19
1. Поздовжній діаметр	167	174	192	165	195	183	177	–
8. Поперечний діаметр	129	135	141	129	147	128	136	–
17. Висотний діаметр b-br	128	129	145	122	143	134	133	–
20. Вушна висота p-br	107.7	107.8	123.2	102.6	123.7	112.6	110.8	–
5. Довжина основи черепа	91	98	108	90	109	100	98	–
9. Найменша ширина лоба	93	95	98	91	93	93	92	102
10. Найбільша ширина лоба	111	115	125	111	128	110	114	–
11. Вушна ширина	114	120	128	114	127	118	119	–
12. Ширина потилиці	107	107	105	104	116	105	121	–
29. Лобна хорда	107	–	118	98	122	111	113	–
30. Тім'яна хорда	97	–	122	106	132	118	107	–
31. Потилична хорда	93	–	96	89	87	89	92	–
26. Лобна дуга	126	117	136	118	145	130	135	135
27. Тім'яна дуга	105	117	140	123	130	135	120	–
28. Потилична дуга	117	115	–	106	112	114	121	–
7. Довжина потиличного отвору	36	–	37	33	37	32	33	–
16. Ширина потиличного отвору	32	–	30	32	32	26	28	–
Висота вигину лоба	28	–	28	25	29	28	29	–
Висота вигину потилиці	28	–	21	25	27	31	31	–
40. Довжина основи лиця	85	–	100	88	103?	85	95	–
43. Верхня ширина лиця	100	101	106	101	106	100	100	109?
45. Діаметр вилиць	117	–	135	118	131	118.5	127	–
46. Середня ширина лиця	84	–	88	83	88?	90	95	93
48. Верхня висота лиця	61	–	69	65	68	64	61	–
60. Довжина альвеолярної дуги	–	–	54	48	–	46	52	–
61. Ширина альвеолярної дуги	56	–	–	57	–	56	–	61
55. Висота носа	50	–	52	48	58	53	49	–
54. Ширина носа	21	–	23	23	24	21.5	21	27
51. Ширина орбіти	40	39	43	40	42	42	38	40
51a. Ширина орбіти	39	–	–	38	–	40	36	–
52. Висота орбіти	32	32	32	33	33	33	29	–
MC.Максилофронтальна ширина	17	–	18	20	–	16	20	–
MS.Максилофронтальна висота	7	–	9	7	–	10	8	–
SC. Симотична ширина	7	10	7	10	–	9.5	7	–
SS. Симотична висота	3.5	6	5	3	–	5.5	3	–
DC. Дакріальна ширина	20	–	18	24	–	18	22	–
DS. Дакріальна висота	16	–	11	12	–	12	17	–
32. Кут профілю лоба (nasion)	88	–	87	90	–	87	88	–
g-m. Кут профілю лоба (glab.)		–	84	89	–	84	82	–
43/1/. Біорбітальна хорда	90	–	98	90	96	90	91.5	–
Sub.n /43.1. Висота над біорбітальною хордою	18	–	23	16	18	19	17.5	–
77. Назомалярный кут	136	–	130	140.5	136.5	134.5	137	–
Zm-zm. Зигомаксилярна хорда	81	–	86	87	–	90	97	–
Sub.ss/zm-zm. Висота над зигомаксилярною хордою	23	–	27	21.5	–	25	24	–
Zm. Зигомаксилярний кут	120	–	115	126	–	121	126.5	–
72. Загальний кут лиця	83	–	86	80	–	90	83	–
73. Кут середньої частини лиця	83	–	85	72	–	90	83	–
75. Кут нахилу кісток носа	58	–	49	–	–	–	50	–
75.1. Кут носа	25	–	37	–	–	–	33	–

Продовження табл.

Ознаки за Мартіном, ін.	№ поховання							
	П. 3	П. 5	П. 9	П. 13	П. 14	П. 16	П. 17	П. 19
Fc. Глибина іклової ямки	6	–	4	6	6	4	6	5
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	–	–	–	103	114	111	111	–
66. Кутова ширина н. щелепи	–	–	–	86	101	90	101	115
71a. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	26	–	–	32	33	27	33	34
67. Передня ширина н. щелепи	–	–	–	42	48	46	46	47
69. Висота симфізу н. щелепи	28	–	–	29	33	28	28	30
69/1/. Висота тіла н. щелепи	28	–	–	27	33	31	28	30
69/3/. Товщина тіла н. щелепи	10	–	–	31	10	11	10	12
Надперенісся /1-6/	1	1	2	1	4	1	2	3
Надбрівні дуги /1-3/	1	1	1	1	2	1	1	2
Потиличний горб /0-5/	1	1	4	1	4	2	5	–
Сосковидні відростки /1-3/	1.5	1	3	1	3	2	2	3
Край грушеподібного отвору	Ant.	–	Ant.	Ant.	–	Ant.	Ant.	–
Покажчики:								
Черепний	77.2	79.4	73.4	78.1	75.3	69.9	76.8	–
Лицевий	52.1	–	51.1	55.0	51.9	54.0	48.0	–
Орбітний	80.0	82.0	74.4	82.5	78.6	78.5	76.3	–
Носовий	42.0	–	44.2	47.9	41.4	40.5	40.8	–
Симотичний	50.0	60.0	71.4	30.0	–	57.8	42.8	–
Дакріальний	80.0	–	61.1	50.0	–	66.6	71.2	–

Для більшої об'єктивізації результатів міжгрупового аналізу в антропології послуговуються методами багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використано пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів здійснено за допомогою кількох статистичних методів за різною кількістю ознак. При залученні до порівняльного аналізу серій, які представляють популяції Північної, Центральної та Західної Європи, ми обмежилися коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметр черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота лиця, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт. На жаль, для груп Північної та Центральної Європи в літературі відсутня інформація стосовно профілювання лиця, що дещо знижує достовірність результатів.

До міжгрупового аналізу, здійсненого за допомогою декількох методів, нами залучені популяції, що представляють черняхівську культуру та хронологічно й територіально близькі серії чоловічих черепів. Вони дали близькі результати. Для ілюстрації цього подамо варіант аналізу, в якому враховано 34 чоловічі серії Європи, синхронні та хронологічно близькі нашій. Черняхівську культуру представляють матеріали могильників різних регіонів України та Молдови: Черняхів, Журавка, Ромашки (Кондукторова 1972), Дерев'яна (Покас 1989; 2000), Маслове (Дебец 1948), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Черкаси (Рудич 1995), Нагорне, Велика Бугаївка (Рудич 2014), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Ранжеве, Коблево (Кондукторова 1979), Будешть, Малаєшть, Балцати (Великанова 1975).

Для порівняння нами використані матеріали пізньоскіфських груп: Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка (Кондукторова 1972; 1979; 1979а). Сарматів представляють збірні серії з території України (Кондукторова 1956) і Таврії (Круц 1993), а також серія Інкерман-Чорноріччя (Соколова 1963).

Територію Східної Прибалтики репрезентують збірні серії з ґрунтових могильників Центральної Литви (Балти 1), курганні могильники Центральної Литви (Балти 2), ґрунтові могильники Жемайтії (Балти 3) (Чеснис 1990). Населення вельбарської культури представляють серії з Польщі з могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли (вельбарська культура 1), збірна серія Словінсько-Дравська (вельбарська культура 2), збірна серія Кашубії (вельбарська культура 3) (Kozak-Zychman

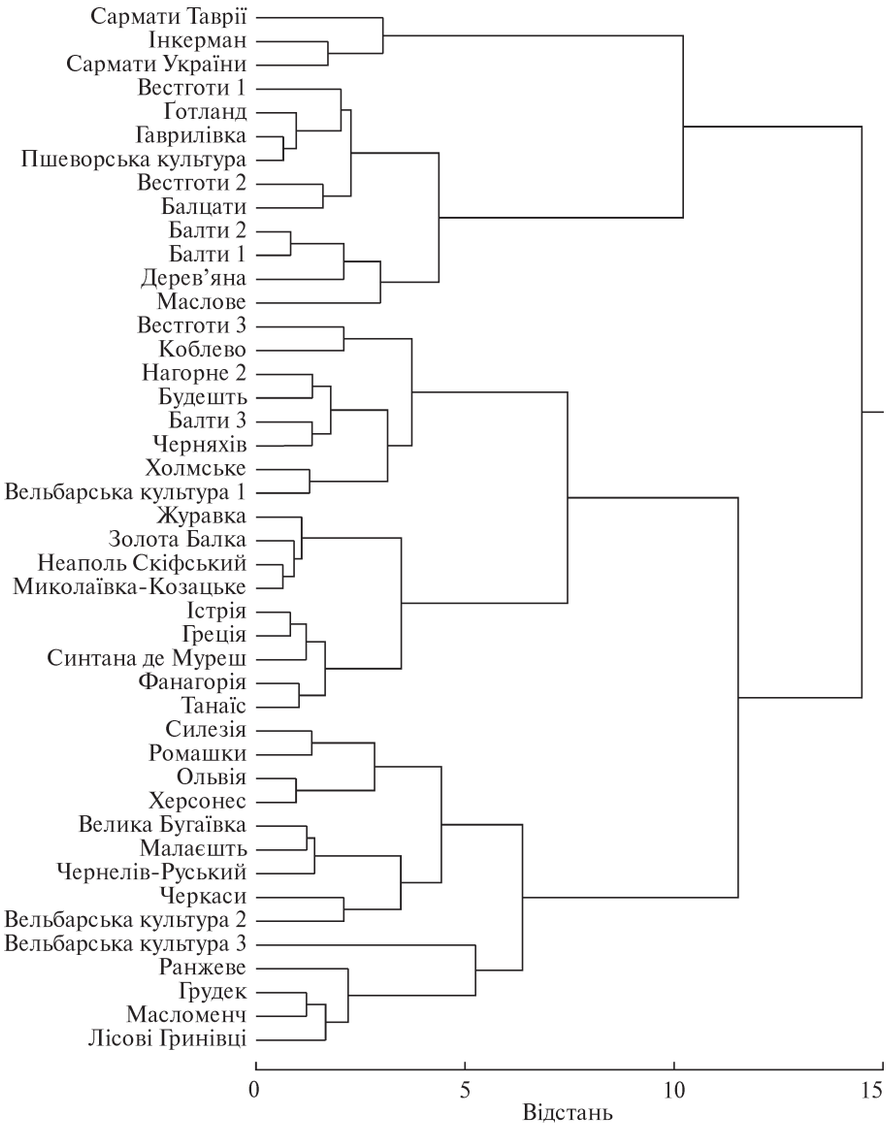

Рис. Результати кластерного аналізу чоловічих серій з могильників черняхівської культури та хронологічно близьких груп Європи

1996). З території Польщі також задіяно збірну серію пшеворської культури (Piontek, Ivanek, Segeda 2008). До аналізу були залучені матеріали культури Синтана де Муреш, вестготські серії Кастилії (вестготи 1, вестготи 2), вестготська серія Португалії (вестготи 3), серії з пам'яток 3 ст. із Силезії, яку автори пов'язують з готами або гепідами, та дещо пізніша збірна група Скандинавії, де домінують матеріали з Готланда (Rösing, Schwidetzky 1977).

Античний світ представляють збірна серія черепів Греції римської доби, Істрії (Schwidetzky, Rösing 1975; Rösing, Schwidetzky 1977), групи з Фанагорії, Танаїса (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), Ольвії (Назарова 1994) та Херсонеса (Назарова, Потехина 1990).

За результатами кластерного та факторного аналізів у середньому прояві найближчими невеликій добірці черепів з Лісових Гринівців є групи з могильників Масломенч і Грудек з території Польщі, які представляють масломенчську групу вельбарської культури (рис.). Наголосимо, що ці серії досить подібні між собою не тільки статистично, але й морфологічно. До появи матеріалів із могильника Лісові Гринівці найближчими з черняхівських серій до населення масломенчської групи вельбарської культури Польщі морфологічно й статистично була серія із могильника Чернелів-Руський. Нині всі перераховані серії потрапляють до одного кластера.

У носіях вельбарської культури досить часто вбачають переважно германців, але склад її населення доволі строкатий, на чому наголошували польські колеги. Це досить добре ілюструє рисунок, де представники окремих груп

вельбарської культури опинилися в різних кластерах, і вони не виявляють подібності ні з групами північної Європи, ні з вестготськими серіями. Важливо також зауважити, що головний масив середньовічних германців сформувався на дещо іншій морфологічній основі. Для цього великого та досить однорідного на міжгруповому рівні масиву германських популяцій (VI—X ст.) характерні довгі, але низькі черепні коробки, які поєднуються з відносно високим лицем, орбітами та вузьким носом. Чоловіче населення Лісових Гринівців характеризується іншими, відмінними від германців, пропорціями черепної коробки, лиця та його деталей. Тобто, можна говорити про морфологічну й статистичну подібність населення нашого могильника з популяціями вельбарської культури Польщі (особливо масломенчської групи), але навряд чи його варто поспішати напряму пов'язувати з етнічними германцями. Вірогідніше, маємо справу з групами, які були зрушені з місця готами.

Жіноча добірка з Лісових Гринівців також була зіставлена з низкою груп, а саме: черняхівської культури України та Молдови, збірної культури Синтана де Муреш, липецької культури України, пшеворської та вельбарської культур різних регіонів Польщі, серією 2—5 ст. з території Східної Прибалтики, сарматської збірної серії України, пізньоскіфських популяцій та групи населення античних міст.

За результатами аналізу жіноча добірка з Лісових Гринівців увійшла до кола серій черняхівської культури з території Молдови та окремих груп Північного Причорномор'я (Ранжеве, Коблево). Для них характерні невеликі розміри черепної коробки, мезокранія, невеликі розміри лиця, вони тяжіють до антропології середньоземноморського кола. На могильниках черняхівської культури та Синтана де Муреш це пов'язують або з вихідцями з античного середовища, або з фракійською підосновою.

Вважається, що чоловічі групи краще віддзеркалюють міграційні потоки, а жіночі — автохтонні лінії.

Відзначимо також, що в окремих регіонах черняхівської культури фіксуються тенденції до морфологічних відмінностей між добірками черепів із поховань з північною та західною орієнтацією. На могильнику Лісові Гринівці такі відмінності не спостерігаються. Однак наголосимо, що добірки черепів з цієї пам'ятки замалі, тож наші висновки орієнтовні.

Таблиця 2. **Лісові Гринівці. Середні характеристики черепів**

Ознаки за Мартіном, ін.	Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	3	188	4	172.2
8. Поперечний діаметр	3	141.3	4	130.3
17. Висотний діаметр b-br	3	140.3	4	128.3
9. Найменша ширина лоба	4	96.2	4	94
43. Верхня ширина лиця	4	105.3	4	100.5
45. Діаметр вилиць	3	131	3	117.8
46. Середня ширина лиця	4	91	3	85.6
48. Верхня висота лиця	3	66	3	63.3
55. Висота носа	3	53	3	50.3
54. Ширина носа	4	23.9	3	21.8
51. Ширина орбіти	4	40.7	3	40.6
52. Висота орбіти	3	31.3	3	32.6
32. Кут профілю лоба (nasion)	2	87.5	3	88.3
77. Назомалярный кут	3	134.5	3	137
Zm. Зигомаксилярний кут	3	120.7	3	122.3
72. Загальний кут лиця	2	84.5	3	84.3
75.1. Кут носа	2	35	3	25
Покажчики:				
Черепний	3	75.1	4	76.15
Лицевий	3	50.3	3	53.7
Орбітний	3	76.4	4	80.76
Носовий	3	42.1	3	43.5
Симотичний	2	57.1	4	49.45
Дакріальний	2	69.1	3	65.5

Посткраніальний скелет

Стан збереженості кісток посткраніальних скелетів середній. Деякі вдалося частково реставрувати та зробити обміри. Індивідуальні виміри та середні показники подано в табл. 3. Зріст розраховувався за кількома формулами, що дають, як добре відомо, різні результати.

За формулою Троттер—Глезер, розробленою для високорослих груп, у середньому зріст чоловіків з могильника становить 170,3 см, а жінок —157,9 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), встановлених з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відносяться до категорії високорослих, а жінки відзначаються середнім зростом. Різниця в зрості між чоловіками та жінками близька до норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

За формулою Пірсона, середній зріст чоловіків з могильника Лісові Гринівці становить 167,9 см. Для порівняння вка-

Таблиця 3. **Лісові Гринівці. Індивідуальні виміри кісток посткраніального скелета**

Ознаки за Мартіном	Поховання 2		Поховання 4		Поховання 6	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	–	–	–	–	–	–
2. Вся довжина	–	–	–	–	–	–
3. Верхня епіфізарна ширина	–	–	–	–	–	–
4. Нижня епіфізарна ширина	–	–	–	–	55	–
5. Найбільший діаметр середини діафізу	–	–	–	–	–	–
6. Найменший діаметр середини діафізу	–	–	–	–	–	–
7. Найменша окружність діафізу	–	–	–	–	57	–
7а. Окружність середини діафізу	–	–	–	–	–	–
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	–	–	–	–	200	–
2. Фізіологічна довжина	–	–	–	–	197	–
4. Поперечний діаметр діафізу	–	–	–	–	14	–
5. Сагітальний діаметр діафізу	–	–	–	–	20	–
3. Найменша окружність діафізу	–	–	–	–	37	–
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	–	–	–	–	–	230
2. Вся довжина	–	–	–	–	–	202
11. Передньо-задній діаметр	–	–	–	–	–	11
12. Поперечний діаметр	–	–	–	–	–	15
13. Верхній поперечний діаметр	–	–	–	–	–	17
14. Верхній сагітальний діаметр	–	–	–	–	–	24
3. Найменша окружність діафізу	–	–	–	–	–	30
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша довжина	390	389	415	–	–	–
2. Довжина у природному стані	385	384	410	–	–	–
21. Виросткова ширина	70	69	76	–	–	–
6. Сагітальний діаметр	25	25	28	–	–	–
7. Поперечний діаметр середини діафізу	26	26	27	–	–	–
9. Верхній поперечний діаметр діафізу	30	30	30	–	–	–
10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	22	22	26	–	–	–
8. Окружність середини діафізу	80	76	86	–	–	–
Велика гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Повна довжина	–	310	–	–	–	–
2. Виростково-таранна ширина	–	298	–	–	–	–
1а. Найбільша довжина	–	315	–	–	–	–
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза	–	65	–	–	–	–
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза	47	46	–	–	–	–
8. Сагітальний діаметр середини діафізу	–	27	–	–	–	–
8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	–	30	–	–	–	–
9. Поперечний діаметр середини діафізу	–	20	–	–	–	–
9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	–	20	–	–	–	–
10. Окружність середини діафізу	–	70	–	–	–	–
10в. Найменша окружність діафізу	70	67	–	–	–	–
Мала гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1. Найбільша окружність діафізу	–	–	–	–	–	–

Продовження табл. 3

Ознаки за Мартіном	Поховання 8		Поховання 9		Поховання 11		Поховання 12	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	342	–	330	321	–	–	–	–
2.	340	–	328	319	–	–	–	–
3.	51	–	52	51	–	–	–	–
4.	66	–	65	62	–	–	–	–
5.	23	–	25	25	–	–	–	–
6.	18	–	22	21	–	–	–	–
7.	65	–	68	64	–	–	–	–
7a.	70	–	76	73	–	–	–	–
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	250	247	263	266	–	–
2.	–	–	245	234	252	253	–	–
4.	–	–	18	17	18	18	–	–
5.	–	–	12	13	13	12	–	–
3.	–	–	47	43	43	43	–	–
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	–	266	–	–	–	–
2.	–	–	–	238	252	250	–	–
11.	–	–	–	18	15	14	–	–
12.	–	–	–	14	16	16	–	–
13.	–	–	–	23	28	28	–	–
14.	–	–	–	27	26	27	–	–
3.	–	–	–	37	38	37	–	–
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	445	444	470	474	–	–
2.	–	–	442	440	463	470	–	–
21.	–	–	79	79	81	82	–	–
6.	–	–	29	28	28.5	30	–	–
7.	–	–	31	31	28.5	30	–	–
9.	–	–	33	33	35	35	–	–
10.	–	–	29	26	25	24	–	–
8.	–	–	94	93	90	93	–	–
Велика гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	384	384	390	390	338	330
2.	–	–	372	373	376	375	328	327
1a.	–	–	386	387	394	394	342	340
5.	–	66	77	77	77	78	68	69
6.	–	–	52	48	54	55	48	47
8.	–	–	30	34	33	31	29	20
8a.	–	–	37	38	38	37	33	32
9.	–	–	23	24	25	25	20	20
9a.	–	–	27	26	24	25	22	22
10.	–	–	83	87	88	88	80	76
10в.	–	–	77	77	80	84	68	70
Мала гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	373	–	–	–	335	333

Продовження табл. 3

Ознаки за Мартіном	Поховання 13		Поховання 16		Поховання 17		Поховання 19	
Плечова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	293	287	292	291	299	295	330	320
2.	288	283	290	290	293	292	324	314
3.	45	45	46	45	44	45	53	–
4.	53	55	58	54	56	53	70	68
5.	20	19	22	20	21	20	29	27
6.	15	15	17	17	17	17	23	20
7.	51	48	57	56	58	55	72	67
7a.	56	54	63	61	62	58	83	78
Променева кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	232	216	–	223	209	253	252
2.	–	222	210	–	212	200	242	242
4.	–	12	16	–	15	26	18	19
5.	–	10	11	–	11	17	11	12
3.	–	32	35	–	40	40	46	50
Ліктьова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	257	–	232	248	244	272	–
2.	–	227	–	205	216	213	242	–
11.	–	10	–	12	12	11	18	18
12.	–	13	–	12	15	14	15	13
13.	17	17	–	17	17	16	23	25
14.	20	22	–	23	24	21	30	30
3.	–	29	–	31	35	34	42	38
Стегнова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	403	408	415	409	394	393	458	455
2.	400	402	412	404	392	390	453	452
21.	72	75	74	73	73	75	80	–
6.	25	26	23	26	25	27	32	31
7.	23	25	29	29	25	26	30	31
9.	25	27	27	29	29	32	34	35
10.	22	22	23	25	22	22	31	32
8.	75	77	84	81	78	82	96	95
Велика гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	340	333	335	340	325	325	375	370
2.	328	318	309	312	308	308	358	353
1a.	345	340	338	342	327	327	378	373
5.	67	67	68	67	73	72	75	76
6.	45	44	51	47	50	47	55	53
8.	23	23	30	30	28	30	31	30
8a.	27	25	35	34	31	33	35	35
9.	19	19	20	21	22	21	24	25
9 a.	22	20	23	22	25	22	25	26
10.	66	63	78	78	78	80	85	84
10 в.	58	58	70	68	70	68	80	77
Мала гомілкова кістка:	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва	Права	Ліва
1.	–	–	327	322	–	–	355	345

жемо, що середній зріст чоловіків (за цією ж формулою) на могильниках черняхівської культури Молдови становить 164,4 см (міжгруповий розмах варіацій 161,7—165,2 см); на могильниках Північного Причорномор'я — 168,3 см (міжгруповий розмах варіацій 163,7—168,7 см); на могильниках Середнього Подніпров'я — 167,3 см (міжгруповий розмах 166,5—170,0 см); на могильниках масломенчської групи вельбарської культури — 167,4 см (міжгруповий розмах варіацій 165,8—169,0 см), вельбарської культури північних районів Польщі — 163,1—170,0 см.

Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках у нашій групі, особливо в чоловіків, розвинутий добре, що відображає суттєві фізичні навантаження.

Демографічна ситуація

Кількість скелетів із могильника Лісові Гринівці унеможливлює вдатися до серйозних демографічних побудов. Та все ж мінімальну інформацію вони надають. Третину померлих (33,3 %) становлять діти (7 скелетів), з них більшість померла в першому дитячому віці (6).

Серед дорослих переважають поховання жінок (8 з 13 кістяків, для яких можна було визначити стать). Шестеро жінок померли у віці від 20 до 35 років, двоє — в зрілому віці, 35—55 років. З чоловіків двоє померли у віці 25—35 років, троє — в інтервалі 35—50 років. Для цього часу тривалість життя чоловіків у переважній більшості популяцій є дещо більша ніж у жінок. На могильнику відсутні поховання осіб похилого віку.

Таким чином, інформація, отримана нами в процесі вивчення могильника черняхівської культури Лісові Гринівці, попри незначну численність матеріалу, виявилася цікавою, та збагачує наші уявлення про антропологічний склад населення України римської доби.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1972.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М.,1987.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948 (ТИЭ: Новая серия. — **4**).

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины // ТИЭ. — 1956 — **33**. — С. 57—91.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области // СА. — 1958. — № 2. — С. 69—79.

Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.). — М., 1972.

Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 163—204.

Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). — М., 1979а.

Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 131—140.

Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 85—95.

Назарова Т.А., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников юго-западного Крыма. — К., 1990 (Препринт).

Покас П.М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — первой половины 1 тыс. н. э.). Поисковая тема. — К., 1989. — С. 300—700 (НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — П. т. № 173).

Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — **1**. — С. 87—97.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський // АВУ 2002—2003. — К., 2004. — С. 388—397.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004а. — № 3. — С. 388—397.

Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тис. за матеріалами антропології. — К., 2014.

Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.

Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // АП. — 1963. — **13**. — С. 124—159.

Строцень Б.С., Демидко С.Ю., Строцень М.Б. Завершення дослідження черняхівського могильника у Лісових Гринівцях на Хмельниччині. — АДУ 2011. — К., 2012. — С. 460.

Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига, 1990. — С. 9—28.

Buikstra J.E., Ubelaker D.H. Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archeological Servee, Research Series. — 1994. — **44**. — P. 18—19.

Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — **9**. — P. 517—549.

Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnsçi Lubelszczyzny z młodsziego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996.

Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena,1928.

Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu Słowian. — Poznań, 2008.

Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Anthropologie des frűhen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.) // Homo. — 1977. — **28**. — S. 65—115.

Rösing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 A. D.) // Homo. — 1981. — **32/4**. — S. 211—251.

Rożnowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajętych w okresie Rzymskim prez ludność kultury wielbarskiej i ludność kultury czerniachiwskiej // Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. Seria Antropologia. — Poznań,1985. — **11**. — S. 239—249.

Schwidetzky I., Rösing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Anthropologie der Römerzeit (0—500 u. Z.) // Homo. — 1975. — **26/4.** — S. 193—218.

Надійшла 17.04.2014

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИСОВИ ГРЫНИВЦИ

Подан антропологический материал из могильника черняховской культуры Лисови Грынивци, расположенного возле г. Хмельницкий. Он представлен 21 погребением, в которых выявлены останки 23 умерших обоих полов разного возраста.

По результатам межгруппового анализа серия мужских черепов из Лисовых Грынивцев демонстрирует наибольшую морфологическую и статистическую близость с людьми из могильников масломенчской группы вельбарской культуры Польши. В населении вельбарской культуры часто видят, прежде всего, германцев. Однако надо отметить, что основной антропологический массив германских популяций VI—XIII вв. сформировался на иной антропологической основе, является довольно однородным и морфологически и статистически существенно отличается от населения вельбарской культуры Польши. Женская часть популяции из Лисовых Грынивцев демонстрирует большую морфологическую и статистическую близость с сериями черняховской культуры Молдовы и частично Северного Причерноморья (Ранжевое, Коблево). Скелеты из погребений с западной и северной ориентацией на могильнике Лисови Грынивци морфологически не различаются.

T.O. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM LISOVI HRYNIVTSI, A CHERNYAKHIVSKA CULTURE BURIAL GROUND

Presented is the anthropological material from Lisovi Hrynivtsi, a Chernyakhivska culture burial ground situated near Khmelnytskyi. It includes 21 burials where the remains of 23 dead of both sexes and various ages were found.

According to the results of intra-group analysis, a series of male sculls from Lisovi Hrynivtsi demonstrates the nearest morphologic and statistical closeness with the people from burial grounds of Maslomenska group, Velbarska culture in Poland. The Germans are the most often seen in the population of Velbarska culture. However, it should be noted that the main anthropological mass of the German population of the period from the 6th c. to the 13th c. was formed at the other anthropological base, that it is quite homogeneous, and significantly differs morphologically and statistically from the Velbarska culture bearers in Poland. Female part of population from Lisovi Hrynivtsi demonstrates the morphological and statistical closeness to the groups of Chernyakhivska culture in Moldova and partially in the north coast of the Black Sea (Ranzheve, Kobleve). The people from the graves oriented to the west and those oriented to the north at the Lisovi Hrynivtsi burial ground are not morphologically different.